դէպ հայի ի մեծ լեառնն Տաւրոսի, որ եւ անուանեալ յաճախապաշտաման տեղեացն Յաշտիշատ»: Երրորդն էր, նոյն տեղում՝ «մեհեանն անուանեալ Աստղկան դից, սենեակ Վահագնի կարդացեալ ըստ յունականին, որ է ինքն Ափրոդիտէ» (էջ 469): Մի ուրիշ տեղ (էջ 83), Վահագն յիշւում է Արամազդին եւ Անահիտի հետ միասին: Տրդատ թագաւորը բարեմաղթում է «լիութիւն պարարտութեան յարոյն Արամազդայ», «Խնամակալութիւն՝ յԱնահիտ տիկնոջէ» եւ՝ «քաջութիւն ի քաջն Վահագնէ»:

Հայոց պանթէոնի կատարին կեցած է «մեծն արին Արամազդ», «արարիչն երկնի եւ երկրի», «հայր անուանեալ դիցն ամենայնի»:

Նոյն պանթէոնի միւս անդամներն եւս չեն մոռացուած. «Տիւր՝ դիք դպրի գիտութեան քրմացն, անուանեալ դիւան գրչի Որմզդի ուսման ճարտարութեան մեհեան» (էջ 452), «Արամազդի որդի անուանեալ» Միհրը՝ Բագայառիճ աւանի իր մեհեանով, «Ամանորայ, ամենաբեր նորոց պտղոց տօնից հիւրընկալ» Վանատուրը, «զոր յառաջագոյն իսկ ի նմին տեղւոջ պաշտէին՝ յուրախութեան Նաւասարդ աւուր»: Յետոյ՝ Դարանաղեաց գաւառի Թորդան գիւղում գտնուող «մեհեան անուանեալ սպիտակափառ դիցն Բարշիմնիա» եւ վերջապէս «Նանէական մեհեանն, դստերն Արամազդայ, ի Թիլն աւանի»:

Հետաքրքրական է նաեւ իմանալ Ագաթանգեղոսի հայեացքը հեթանոսական աստուածների ծագման մասին: Ս. Գրիգորի բերնով խօսելով՝ այսպէս է բացատրում նա: «Ա՛յն, ինչ որ դու մեծ Անահիտ տիկին ես անուանում, ժամանակով՝ մարդի՛կ են եղած: Տարուած դիցապաշտ կախարդութեամբ, ինչպէս որ էին մարդիկ այն ժամանակները, մեհեաններ շինեցին, արձաններ կանգնեցրին եւ պաշտել սկսան: Եւ սակայն, դոքա (այդ աստուածները) որ ո՛չ իսկ են, ո՛չ չար բան անել կարող են, եւ ո՛չ բարի բան, ոչ պատուել կարող են իրենց պաշտողներին, ոչ էլ անարգել՝ իրենց թշնամիներին»:

Լուսաւորիչ եւ Տրդատ ձեռք-ձեռքի տրւած՝ աւերում, հիմնայատակ են անում Հայոց հին աստուածների մեհեանները, կրօնական այս կամ այն կենտրոնում — Աշտիշատում, Անի ամրոցում, Երէզ և Թիլ աւաններում, Թորդան աւանում (Դարանաղի), Բագայառիճում, Բագաւանում, Դերջանում եւ Աշտիշատում:

Ո՛րքան նման են նաեւ հետեւեալ տողերը (էջ 459) Կորիւնի այն խօսքերին, որ ասւում են ՝Գողթան բնակիչների մասին:

Ագաթանգեղոսը Դերջանի ժողովուրդի մասին է ասում, որոնց մօտ քարոզչական նպատակով գնացել էր Լուսաւորիչ, «զերծուցանել զնոսա ի զարշելի դիւցական սատանայակիր բարուցն ճիւաղութենէ: Զխուժադուժ կողմանսն աշակերտելոյ, զխոշորագոյն եւ զխեցըեկագոյն բարս հեթանոսութեան շրջել ի գգաստութիւն աստուածուսոյց իմաստութեան»: Դարանաղեաց գաւառում քրիստոնէութիւնը տարածուելուց յետոյ եւս՝ հին կրօնի ոգիները, «դիւացն փախստական լինելով անկանել ի կողմանս Խաղտեաց»:

Ինչպէս Գողթն գաւառում եւ «Մարաց», այնպէս նաեւ Խաղտեաց կողմերում Հայոց հին աստուածները ըստ երեւոյթին դեռ բաւական ժամանակ շարունակել են ապրել ժողովուրդի գիտակցութեան մէջ: Նոյն այդ Խաղտեաց լեռներում էր նաեւ, որ Հայաստանի նախաբնիկները, Խալդերը (որից եւ՝ «Խաղտիք»), քրիստոնէութիւնից յետոյ եւս երկար ժամանակ պահեցին իրենց գոյութիւնը:

* * *

Փաւստոս Բուզանդի հանդէպ արժանի գընահատութիւնը ցոյց չի տուել հայ պատմագրութիւնը, Ղազար Փարպեցուց սկսած մինչեւ Միքայէլ Չամչեան եւ մինչեւ նոր ժամանակները:

Բայց ինչ որ բացասական կողմ է համարուել միշտ Փաւստոսի Հայոց պատմութեան համար, այդ կազմում է իսկապէս նրա դրական յատկանիշը: Փաւստոսի Պատմութիւնը զուտ քաղաքական բնոյթ չի կրում, ինչպէս որ են մեծ մասով ուրիշ հեղինակների գործերը: Նա առաւելապէս ներկայացնում է չորրորդ դարու Հայոց ներքին կեանքը, ինչպէս որ նա պատկերացել է հինգերորդ դարու հեղինակի աչքին: Փաւստոսի աղբիւրները առաւելապէս ժողովրդական աւանդութիւններն ու զրոյցներն են: Այդ չի խանգարում հարկաւ ընդունելու, որ